УДК 883 В – 3.06

СЕВЕРИН НАЛИВАЙКО ЯК ІСТОРИЧНА ОСОБА ТА ХУДОЖНІЙ ОБРАЗ

Ромащенко Л.І., к.філол.н., доцент

Черкаський державний університет ім. Богдана Хмельницького

У статті розглядається образ головного персонажа з однойменного роману М.Вінграновського „Северин Наливайко". Дослідження ведеться в літературному контексті, простежується еволюція образу, значна увага приділяється художнім засобам образо- й характеротворення.

Ключові слова: історична доба, художній образ, химерний роман, характер.

Ромащенко Л.И. СЕВЕРИН НАЛИВАЙКО КАК ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИЧНОСТЬ И ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ОБРАЗ / Черкасский государственный университет им. Богдана Хмельницкого, Украина

В статье рассматривается образ главного персонажа с однойменного романа Н.Винграновского «Северин Наливайко». Исследование ведется в литературном контексте, прослеживается эволюция образа, значительное внимание уделяется художественным методам строения образа и особенностям характера персонажа.

Ключевые слова: историческая личность, художественный образ, характер, готический роман.

Romashenko L.I. SEVERIN NALIVAJKO AS HISTORICAL PERSON AND CHARACTER / Cherkasy B. Khmelnytskiy State University, Ukraine.

In the article there is considered the main character of the novel written by M. Vingranovsky "Severin Nalivajko". Research is made in literary context. Retrace evolution of the character; give grand attention to the artistic means of makes character.

Key words: historical person, character, chimerical novel, temper.

У пантеоні героїв національної історії почесне місце займає постать одного з найславетніших козацьких і повстанських полководців Северина Наливайка, оспіваного ще в народних піснях, думах, легендах.

У XX столітті трагедію національно-визвольних змагань відтворено в драмі С.Черкасенка "Северин Наливайко" (1934). С.Черкасенко мав намір написати драматичну трилогію на історичну тему "Степ". Із трьох частин вдалося завершити лише одну – драму "Северин Наливайко", друга частина "Богдан Хмель" залишилась ненадрукованою, про написання третьої відомості відсутні. В основу драми "Северин Наливайко" було взято історичну розвідку П.Куліша "Почини лихоліття ляцького і перві козацькі бучі" (1865) і його ж драму "Цар Наливай", надруковану в 1900 році.

У короткій передмові до свого твору С.Черкасенко писав : "Обидві драми – "Северин Наливайко" і "Цар Наливай" – трактують одну й ту саму ідею – утвердження козацької правди на наших "староруських" степах, що поволеньки підпадали тодішній польській експансії. Військові чвари, розбрат, незгода, зрадництво, донощицтво, особисті інтереси й амбіції – цей сущий бич Божий українських визвольних змагань, що червоною ниткою проходить через усю історію України, – … все це дає письменникам, хоч сумний, але багатий матеріал для зображення тієї епохи" [1, 29].

С.Черкасенко запозичив у Куліша імена головних персонажів, сюжет, але розробляє його цілком оригінально, щоб п'єса могла ставитися на сцені, на відміну від несценічної п'єси Куліша.У творі С.Черкасенка інша, ніж у Куліша, й концепція козацтва та його ватажка: козаки не гультяї, розгнуздана, дика стихія, а суть лицарі, грізна сила, покликана обороняти рідний край від ворогів. Сказане, проте, не означає ідеалізації всієї козацької маси, яка легковажить із жіноцтвом, любить випити й погуляти (козак Мамай готовий за кварту горілки віддати в заставу кобзу).

Северин Наливайко постає в драмі справді народним ватажком, виразником інтересів українського народу, людиною незвичайно красивою: "Яка краса! Яка урода! Боги / Одвіку кращого ще не створили" [2, 2], захоплено констатує колишній королівський гетьман Орішевський.

Спочатку Наливайко мало замислюється над необхідністю радикальних змін, але загибель батька від рук Калиновського змушує гетьмана відчути всю глибину кривди, заподіяної магнатами не тільки йому особисто, а й усьому народові.

В образі Северина Наливайка втілена ідея української державності, реалізувати яку герой сподівається при підтримці широких народних верств. Із цією метою він прагне збудити в голоті людську гідність і національну свідомість, аби вона могла називатися народом: "Творити будем ми своє життя, / В підвалину поставим нашу правду, / І запишає рідная земля – / Від Прип'яті і аж до Криму вольна – / Веселими містами, хуторами / І селами – без хлопа і магната, / Де всі за одного й один за всіх, / А разом – вольний і міцний народ!" [2, 714-715]. Ці думки суголосні думкам І.Франка, висловленим у пролозі до поеми "Мойсей".

Утвердженням шанобливого ставлення до народних мас драма С.Черкасенка відрізняється від повістей західноукраїнського письменника С.Ордівського (Г.Лужницького), написаних теж у 30-ті роки.

У державницькій програмі драматурга органічно поєднуються ідеї національного та соціального визволення. Втілення в життя цієї програми автор (устами королівського гетьмана Орішевського) покладає на Наливайка: “ … ти збагнеш трагедію степів / Широких, вільних… у своїм безвіллі, / Що кликнеш клич до бідної голоти / Від моря Чорного аж до Литви, / І силу ту страшну відважно кинеш / на гордую Варшаву й дальній Краків, / І в корні підотнеш другую силу, / Що так поволеньки, але потужно / Бере в міцні обійми вільний степ, / А підотнувши, з правди степової – / З козацької голоти створиш ти / Державний лад без пана і без хлопа… “[2, 672].

Таким чином, С.Черкасенко солідаризується з В.Винниченком, з його програмою “течії всебічного визволення”(тобто поєднання у визвольних змаганнях національно-державного та соціально-економічного аспектів) викладеною в одному з листів : “Я – син робітничо-селянської родини… І тому…кровно відчував вагу не тільки національного, але й соціяльно-економічного визволення працівних мас українського народу…я весь час настійно доводив, що гасло самої України, України без задоволення соціяльних і економічних вимог трудящих, є найбільший ворог національно-державної самостійності української нації” [3, 55]. Завдяки наполегливим зусиллям Наливайкові вдається відродити в козацькій голоті людську гідність і національну свідомість.

Зовсім інших поглядів дотримується Григорій Лобода, який зневажає народні маси, вони для нього “голота – обідрана, нікчемна та свавільна”, “дурна” [2, 25], не здатна творити власну долю. З образом Г.Лободи пов’язана проблема зрадництва, яка виступає в різних іпостасях і є однією з центральних у творі. У міру того, як зростає свідомість голоти, росте егоїзм Грицька. Якщо Наливайко керується суспільними інтересами, заради них готовий відмовитися від Касильди, від влади на користь Грицька, забути завдані ним образи: “Візьми ж, візьми її, ту владу, ти / хоробрий, славний, мудрий лицар ти: / Під проводом твоїм я буду битись / Звичайним козаком...” [2, 733] – то рушієм вчинків Лободи виступають егоїстичні пориви, захланність, амбітність, якими скористалися вороги. За королівську грамоту, що підтверджувала його гетьманство над запорожцями й усім козацтвом, Григорій “ворота відчинив ляхам, падлюка!” [2, 755]. Погодившись впустити шляхетське військо в козацький табір, він затаврував себе чорною зрадою й підписав собі смертний вирок. “Зрада Лободи, – зауважують дослідники, – є не тільки моральним падінням, вона переходить із площин індивідуально-психологічних у національно-історичні” [4, 5].

У драмі С.Черкасенка є ще один приклад зрадництва, але зрадництва неусвідомленого. Це – Касильда. Взаємостосунки Наливайка і Касильди загрунтовані на конфлікті між моральними принципами, прищепленими їй польсько-шляхетським вихованням і підсвідомим почуттям захоплення Наливайком та козаками. Проте, не відаючи про свій справжній родовід, Касильда мимоволі стає носієм зла, знаряддям у руках підступного єзуїта, розпалює ворожнечу між Лободою та Наливайком. Водночас у образі Касильди Оборської втілена ідея національного прозріння й спокути. Дізнавшись про своє коріння, вона впадає в розпач і хоче виправити те,що сталося з її вини, – намагається врятувати козацького ватажка, зрадженого нею через фатальне незнання.

Ганебним символом продажності і зради виступає піп-розстрига Дрига, який доносить Жолкевському на козаків, приводить у їхній табір кварцяників.

Осуд зденаціоналізованій українській еліті, її манкуртству та яничарству злітає з уст Наливайка: “Вони – такі ляхи, як ми з тобою, / Оборські ті, Жолкєвські, Калиновські! / Герби ж на них – тавро лихої зради / Народу рідного…” [2, 753-754].

Проблему національної свідомості й національної зради на цьому ж історичному матеріалі порушує М.Вінграновський. Його роман “ Северин Наливайко” підтвердив, що письменник сповідував естетичне кредо, проголошене його літературним побратимом-шістдесятником І.Драчем: “Народжуйте себе, допоки світу…”. Ця самовідкриттєвість виявилася у зверненні відомого поета до історичної прози.

Над романом, удостоєним Міжнародної премії Фундації Антоновичів, письменник працював тривалий час – з 1986 по 1992 рік. Про здійснення творчого задуму М.Вінграновський сказав в одному інтерв’ю: “…Працюю над історичною повістю про Наливайка - мого улюбленого героя української історії. Відчуваю себе в боргу і перед історією, і перед сучасністю свого народу. Ту “вину” нашої літератури перед своїм народом гостро відчуваю і як свою особисту вину. Мушу її спокутувати – разом з іншими” [5, 7]. Свідченням стійкого інтересу письменника до цієї історичної постаті є поезія М.Вінграновського. Як щире внутрішнє одкровення, де “загальні емоції доби підсилені особистісним переживанням” [6, 121], сприймається вірш “Остання сповідь Северина Наливайка”: “Живу – назад. Я – Наливайко. Все. / Ми починаєм битву за Вкраїну. / Наш чорний вус у чорний гнів тече, / І юний меч наш розгинає спину” [7, 67].

Наливайкова доба приваблювала поета через те, що йшлося про процес консолідації української нації, про формування нової національної свідомості, про назрівання вибору народом своєї історичної долі. Наливайко започаткував ту справу, яку довів до логічного завершення Богдан Хмельницький. У романі читаємо: “Маючи світову велич і таку ж економіку, релігію і гонор, через який кожний шляхтич вважав

себе в умі королем, хто з них міг тоді передбачити, що вслід за Наливайком через яких-небудь п'ятдесят років прийде Богдан Хмельницький і справді непереможна Річ Посполита захитається від козацтва і почне розвалюватись?.. Та Наливайко вже був, і з нього все почалося" [2, 136].

Образ Наливайка виплеканий автором, наділений рисами билинного героя : незвичайною силою, мужністю, вродою. Зовнішність героя, як важливий засіб характеротворення, змальована не безпосередньо, а переважно через сприйняття інших осіб : "…обличчя у вашого гетьмана від Бога…Таких облич я не бачив…" [2, 203], – так гіперболізовано-романтично характеризує козацького ватага євнух Назар, із яким пов'язана проблема яничарства. Щоразу портрет доповнюється якоюсь важливою деталлю, штрихом, враженням (як у імпресіоністів), що роблять його мінливим, плинним, багатобарвним.Ось яким бачить Петро Жбур Наливайка після сутички з козаками із-за татарських коней: "Северинові очі були тихо-спокійні, лише під ними темними клаптями приліпилася чи то печаль, чи то якийсь присмерк. Печаль і присмерк пішли по щоках на вуса і з вусами чорно злилися. Почорніла на нім і сорочка, і як здалося Петрові, зів'яла на поясі й Наливайкова шабля – вона ніби всохла. Тільки її позолочений кінчик як горів, так і горів при чоботі у стремені над зозулиними черевичками" [2, 156]. Темні приглушені кольори передають пригнічений стан героя. Іншим побачив сотника надвірної охорони князь Василь Острозький: "… в Наливайкові він побачив молодого себе!…В білому, до вишневих чобіт, кунтуші князь білів перед собою сам: випростаний і кріпкий, з усіма під вусом зубами, з синіми під очима від нічної любові пругами, і погляд у нього стояв…" [2, 341]. Як бачимо, в цьому описі домінують яскраві, житєстверджуючі барви. А ось перше загальне враження Газі-Гірея від козацького ватажка : "… на зеленій тахті нерухомо лежав одного з ним віку, чорнявий, з литою шиєю чоловік.Білий козацький кунтуш й темно-вишневі чоботи видовжували його і так вигинисте тіло" [2, 250], що поступово доповнюється конкретнішими, більш виразними рисами: "Газі-Гірей розглядав Наливайкового лоба, його маленькі вуха, з тремтливими ніздрями ніс, темнаві губи і чорні над ними, середньої довжини вуса", "темно-горіхові" очі [2, 252].

З усієї сукупності прикметних ознак зовнішності (одягу, постави, рис обличчя) обрано найважливішу, домінантну, що визначає суть характеру героя – сміливого воїна, мужнього захисника батьківщини:татарські беї "пасли молоду Наливайкову силу: високий його – на дві голови вищий від гриви коня - зріст, поставу, ходу, а найголовніше – р у к и, що впали в очі усім. Коли Наливайко прийняв подаровану ханом шаблю, то вищий татарський і турецький військовий цвіт – всі тут присутні турки і татари не могли не помітити Наливайкових р у к : пальці у Наливайка були прямі, тонкі і гнучкі, як на картинах у стародавніх китайців, а самі кисті довгі, широкі й також тонкі, ніби народжені для боріння і шаблі" [2, 267].

Зовнішність надзвичайно чутлива до найменших змін психологічного стану персонажа: "Видно, у Конашевича був не такий, як завжди, вигляд, не так, як завжди, він на Наливайка дивився, бо темно-горіхові Наливайкові очі стали як на морозі терен – вони зробилися чорно-сині, і з них на Конашевича дихнуло інеєм" [2, 277-278]. Розкриваючи за допомогою зовнішніх деталей внутрішній стан героя, письменник вдається до виразних мазків. Ось як зримо, відчутно передано Наливайкове тривожне очікування і радість від повернення війська, яке недавно покинуло свого ватажка: "Наливайкові здушило в грудях, і він став ковтати сльози. І чи сльози були завеликі, чи замале було для них горло, бо Северин розстебнув на грудях сорочку й узявся терти долонею серце: серце лупило, як з-під каменя джерело…" [2, 178]. Чи не найбільш детально, вражаюче точно, психологічно переконливо відтворено душевне сум'яття Наливайка та його сотні, що йде супроти своїх співвітчизників: "Наливайкова сотня шкрябала підковами на правому крилі Янушевого війська… Всі наливайківці були чомусь мокрі, наче їх обливав дощ. В'їдлива з морозом відлига замість того,щоб скляніти, як на поляках, на них розтавала, заливала очі водою, цебеніла з носів і вух, здзюркувала з кінських морд і хвостів.Від Наливайкових козаків, як від хворих, пахкало жаром, і Наливайко, їдучи на Сватові попереду, чув це жаріння спиною. І він увесь горів, ніби в гарячці, а права рука, якою за хвилину-другу доведеться витягати із піхов шаблю, зробилася дерев'яною і не згиналася. Наливайківці мовчки хнюпилися у сідлах, дивилися по боках, ховали один від одного очі… Наливайко відчував: одне його слово – і сотня відразу ж, не роздумуючи, розвернеться і поскаче назад до Острога… Та сотня і Наливайко знали, що він цього слова не скаже, бо князів наказ був наказом. Тому наливайківців і їхнього сотника так лихоманило – вони йшли бити своїх" [2, 62].

Наливайко постає в романі борцем за Україну та православну віру (хоч усвідомлення власної місії прийшло не відразу, а через гріх братовбивства і бажання спокути), що виявляється в його ратних справах, внутрішніх роздумах, палких промовах, які мали незаперечний вплив на козаків, будили їхню національну свідомість, патріотичні почуття. Сашко Шостак, слухаючи Наливайка, усвідомлює: "Наливайком говорить він сам і як лоскітно й терпко у нім випростується його беззахисна Україна" [2, 330]. Пафос цих промов мимоволі екстраполюється на сучасність, у паралелі минулого і сучасного виявляються константні ознаки українського буття. Через таке співставлення маємо змогу побачити рух історії нашого народу з його здобутками й втратами, осмислити їх і накреслити програму на майбутнє: "Чи наша віра коли себе ставила над іншими вірами? Навіщо її треба схрещувати? Католики є і будуть. Тож нехай будемо й ми! Навіщо вони прийшли в Україну з мечем і привели єзуїтів? Хто їх просив з

їхньою мовою, палями й колесуванням?! Знаю, панове, одне: пожирання одним народом іншого до благодаті не приведе. Воно призведе до крові. Чи тепер, чи коли. Коли змушені битися віри – переможців не буде. Будуть лише переможені: і ті, хто сильніші, і ті, хто начебто й слабші… Ми будемо захищати себе – свою віру, і мову, і свій народ" [2, 330-331].

У світлі сказаного явно применшеними, образливими виглядають оцінки Наливайка В.Антоновичем, який визнаючи його "добрий організаторський талант", вважає Северина "ватажком волоцюг, що грабували на власну користь", "перші рухи якого не мають ні політичного, ні народного характеру, це просто наслідок становища безземельних, бездольних людей" [8, 62].

Образ Наливайка вийшов повнокровним, багатогранним завдяки розповіді про особисте життя, виписане стисло, але доволі виразно. Як і в поетичних творах, М.Вінграновський возвеличує кохання героїв, очищає його від натуралістичних подробиць, поетизує святість і цнотливість. Із цією метою в роман введено ретроспективну, витриману у фольклорній традиції, розповідь про сватання Галі Горошко: красуня-наречена, дотепні свати, рушники й застілля.

Проте оцінки цього епізоду критикою полярні. Окремі дослідники вважають його "найслабкішим" у романі, перенасиченим історичними та біографічними відомостями, "утертими художніми деталями", хоч це, мовляв, і компенсується мовними знахідками, "майже бездоганною стилістикою" [9, 124]. Інші вбачають в описах святкування Різдва та обряду сватання чудову Різдвяну казку, яку гарно розповідає один з найбільших ліриків української поезії, "самобутню й високу поетичну майстерність автора" [10, 149].

Опоетизовуючи постать легендарного ватажка, письменник акцентує на його лицарській вдачі, любові до Вітчизни, цілеспрямованості, військовому хисті, що змушені визнати навіть вороги: "Северин Наливайко – навчений військової справи, освічений, хитрий, а через те заразом і грізний український селянський гетьман... Мені би таких!" [2, 206] – думав про нього польський воєначальник Жолкевський. Небуденна натура козацького ватага наділена романтичними рисами – незвичайною силою, мужністю, витримкою, що найперше виявляється у бою з ворогом : "Наливайко скакав не пригнувшись у сідлі, а відкинувшись у ньому спиною і головою, і в тім його летючому, відкинутім спокої відчувалася така сила, напруга й розмах, що як тільки він розігнеться, зведеться у стременах і розріже повітря шаблею – не ухилиться вже ніхто!…" [2, 346]. До пари вершнику його гнідий "чортосхожий" кінь. Як майстерний психолог, М.Вінграновський робить цікаві спостереження: під час шабельного поєдинку така напруга, що більше 10-15 хвилин ніхто не витримує (навіть коні чманіють) : він або перемагає, або тікає, або гине. Наливайко ж "був ніби вічний! В ньому та його коні сиділо ще кілька таких!" [2, 355].

Захоплюючись героєм, автор не замовчує дражливих фактів Наливайкової біографії. Випускник Острозької академії, богослов, він у квітні 1594 року підняв повстання проти наймогутнішої на той час країни в Європі – Речі Посполитої і протягом двох літ протистояв значним військовим силам. А за рік до повстання, перебуваючи на службі в князя Острозького як сотник у складі польського війська, взяв участь у придушенні повстання козаків під проводом Криштофа Косинського. І козаки не простили йому пролитої братньої крові під П'яткою, хоч Наливайко тяжко карається за свій гріх, шукає спокути, порозуміння із запорожцями. Не простили навіть тоді, коли він підняв шаблю за православну віру й Україну і послав на Запорожжя щедрий дарунок - півтори тисячі татарських коней.Наливайко прагне порозумітися з Січчю, бо усвідомлює, що тільки в єдності сила, "укупі затишніше", "разом із Січчю і ми вже потуга, що дай тільки Боже" [2, 151]. І йшлося, здавалося, до замирення, запорожці та наливайківці ніжно чоломкались, обмінювалися на знак дружби сорочками. Але досить було січовому гетьманові Богданові Микошинському видихнути "Не прощаємо!", як низовики змінили милість на гнів, бо для них Наливайко – "то рана, яка болить і знизу, і зверху. Така рана завжди найболючіша, і горить вона довго. Відступників не прощають ніде…" [2, 239].

Змальовуючи драматичну напругу цього епізоду, прозаїк вдається до промовистих символічних деталей, вражаюче експресивних, сугестивних образів, які приголомшують читача, буквально стрясають його свідомість. Козаки-чорноморці хочуть помститися наливайківцям як відступникам і піднімають на них шаблі, які зупиняє лише знятий з шиї священика Луки хрест. Наливайківці (Жбурова сотня), щось мимрячи, ніби виправдовуючись, відходять. Священика осяяв здогад : вони німі, за суперечку з поляками їм відрізано язики. В іншому місці зустрічаємо двісті одноруких кашоварів. Німі й однорукі – це символ обмеженого, безправного народу, понівеченого за прагнення до волі й незалежності, свідомого своєї національної гідності. І, мабуть, найбільш вражаючий, по-химерному шокуючий образ значної сугестивної дії: після відмови запорожців Наливайко лягає у домовину ("на її дубовому дні зеленіла заплісняві ла дощова вода, і два водяних жуки билися на ній лапками, бо не могли ту гнилу воду ніяк поділити" [2, 239-240], яку чорноморці кидають у Базавлук, і гетьман пливе по бистрині головою в Дніпро, а ногами до Запорозької Січі.

У стосунках Наливайка із запорожцями болісним авторським зойком відлунює проблема національної незлагоди, відсутності одностайності, бродіння в умах (коли два українці утворюють три політичні

партії), що шкодило здійсненню державотворчих замислів. У романі чимало прикладів гострих суперечок, сутичок у середовищі козаків. Ось вони готові йти на перший поклик гетьмана, віддати за нього життя і тут же відмовляються виконувати його волю – подарувати січовикам здобутих у бою коней, влаштовують криваве побоїще, калічать один одного, тварин і кидають напризволяще ватажка. Найдраматичніша за емоційною напругою фінальна сцена роману, в якій воїни зрадженого старшиною Наливайка кидаються на реєстровців, а ті – на них. Оголені проти поляків шаблі упали на голови своїх: "Шаблі й ціпи, лопати, коси й ратища, все, що призначалося бити поляків,пішло бити своїх. Ні розпач і квиління дітей, ні благання й прокльони жінок не зупинили ні тих, ні тих. Знесені голови й відчахнуті руки летіли над табором, як під час бурі чи смерчу, і спину їм не було…" [2, 365]. А коли нарешті зупинилися й побачили, що наробили, і через якусь мить об'єдналися й пішли на поляків, то було вже запізно… Причину такої ворожнечі автор вбачає в різному соціально-матеріальному статусі реєстрових козаків і наливайківців : "…може, й те важило, що реєстрові були добре зодягнені і нагодовані, на оплаті, сукні і хлібі польського короля, а наливайківці – хто? – голота, безпритульна сірома з вилами та ціпами на підніжнім кормі…" [2, 356].

Відтворюючи гостроту конфлікту, викликаного соціальною нерівністю, письменник, далекий від наміру ідеалізувати козацьке середовище, не замовчує й негативних рис національного характеру, у якому поєднувалися протилежні начала : віра в Бога і зневажання Божих заповідей, лицарство і підступність, мудрість і легковажність, жорстокість і милосердя, любов до своєї землі і зрада. Згадували вже сцену, де козаки не можуть поділити здобич і влаштовують бійку; Петро Жбур так напився й накурився, пригощаючи турків, що проспав аж три дні – в нього вкрали шапку, зброю, і ледве не вмер без їжі та води його кінь Куріпочка.

Чимало було в козацьких звичаях такого, що нині може викликати подив чи заперечення. Приміром, жорстока кара – "забивання киями" – запідозрених у перелюбстві (тож зовсім недоречною здається порада Якова Шийки подарувати низовикам негритянок, і "будуть негритяночки запорожцям і грати, і танцювати!... [2, 153]. Суворість закону, що забороняв пускати жіноцтво на Січ загалом зрозуміла. Але за певних обставин він міг виявитися жорстоким : козаки кидають напризволяще серед степу голодних, змучених жінок і дітей, визволених з татарського полону, аби не брати їх з собою на Січ.Деякі дослідники, коментуючи подібні заборони, роблять несподівані припущення. "А може, Запоріжжя, власне, і загинуло через свою нееротичність?…Не знало культу жінки і боротьби за неї… Любов до Батьківщини у своїй істоті завжди еротична.Любов до Батьківщини - це велетенська духова ерекція, вічна спрага і вічний голод. Умовини відірваного від жінки життя Запоріжжя, зміцнені теоретично (запорозькою) негацією жінки, виключали цілковито "ерос"…Тепле сім'я гарячого Запоріжжя виливалося безплідно на землю!" – писав С.Доленга [11, 136].

Не приховуючи непривабливого у вчинках наших пращурів за маревом романтичних і ностальгійних спогадів, письменник не вдається до відкритого коментування, прямого моралізаторства, даючи змогу читачеві самому визначитись. Попри негативні сторони діяльності козаків, вони все одно виступають щирими, безпосередніми, по-дитячому наївними та емоційними. Тож цілком природнім видається лагідне звертання до них старого полковника Шаули "діточки", "хлопчики" чи авторський коментар: "…наливайківці ломилися у ногах: сон боров їх, як малих дитинчат, і вони, спираючись на шаблі і рушниці, а хто притулившись вусами до спини товариша, заспівали носами…"[2, 182]. Захоплює військовий хист козаків, їхня вигадливість і кмітливість, уміння уникнути переслідування, збити з пантелику ворога, перекувавши підкови коням задом наперед, влаштувати пастку для супротивників, зарившись у глибокі сніги й просидівши до потрібної миті. Навіть найлютіший ворог козаків Януш Острозький змушений визнати: "…козаки без пасток, оман і хитрощів не годні жити…При усьому холодному розумі й розрахунку запорожці непередбачені у поводженні, швидкі на вигадку, ці степові севрюки, з неабияким вмінням приладнюються до життя" [2, 64].

У романі М.Вінграновського старанно виписаний образ кожного виходця з козацького середовища. Читач довго перебуває під враженням першої зустрічі з Петром Конашевичем, який калатав у дзвони так, ніби "дзвонив не на славу й вітання польському війську, а бив на сполох…" [2, 480]. Образ бемкаючих дзвонів у руках Сагайдачного є наскрізним, ним починається і завершується другий розділ, то передвісник грізних подій, які незабаром розгорнуться.

Петро – улюбленець жіноцтва (за ним сохне не одна "синьоока панєнка"), високоосвічена людина : закінчив Острозьку академію, знав польську, грецьку, латину, римське право. Він мріє податися на Запорожжя, щоб ставши там за товмача, а пізніше, може, й кошовим отаманом, негайно помирити січовиків з Наливайком, аби не дати можливості католицькому та мусульманському світові поглинути Україну. Історія задовольнила мрії "спудея-паламаря" Острозької академії, як відомо з антиципаційної авторської оповіді : через 25 років Петро Конашевич-Сагайдачний стане оспіваним у піснях великим гетьманом України і всього Війська Запорозького, який з усім низоваим козацтвом та всіма скарбами запишеться у члени Київської братської школи – Києво-Могилянської академії.

Безпосередній, простодушний вигадник і балагур Яків Шийка зі своїми не завжди доречними порадами, що зайвий раз переконують у слушності народного прислів'я : не все кажи, що знаєш, але знай, що кажеш. Шанований усім військом полковник Шаула, козацький патріарх з "теплими голубими очима", який по-батьківськи ставиться козаків. Вірний джура Наливайків Семен Оливка, в уста якого вкладено історичні коментарі про Русь-Україну, заснування Січі, польську сваволю на українських землях.

Залишаючи за читачем право, кого виправдовувати, а кого засуджувати, М.Вінграновський, проте, дає зрозуміти, на чиєму боці симпатія чи антипатія автора. На останню найперше заслуговує син князя Василя Острозького Януш, із яким пов'язана проблема яничарства, зради національних інтересів. Іван-Януш – останній пагінець могутнього й вельможного роду, що бере свій початок від славнозвісного Данила Галицького (історію роду простежено детально завдяки засобам ретроспективи). Але генеалогічне дерево українських князів поволі всихає : наймолодша його галузка Януш Острозький, перебуваючи при дворі австрійського імператора Максиміліана, перейнявся Заходом і з власної волі став фанатичним католиком. Він побудував кілька костьолів і розпочав запеклу боротьбу проти колишніх своїх одновірців, яких люто зненавидів, вони для нього – схизматське "кодло", "темне бидло", "лайдаки", "твань", "раби". Саме Януш очолив наступ польських драгунів проти козацького війська під проводом Косинського.Він настільки непримиренний у ставленні до православної віри, що пропонує переплавити православні хрести на золотий ланцюг, який слід накинути на шию усім православним, щоб затягти їх у католицтво.

Важливу роль у створенні характеру персонажа відіграє яскрава деталь портрета, що стає наскрізною, акцентованою. У княжати "сірі зимові очі", "сірий зимовий погляд".

Поведінка Януша Острозького нагадує поведінку горезвісного Яреми Вишневецького - обоє "славних прадідів великих правнуки погані". Ярема – внук оспіваного в піснях засновника Січі, полум'яного захисника православної віри Байди Вишневецького. Януш – онук великого Литовського гетьмана Костянтина Острозького, який не раз побивав татарські орди, здобув перемогу над російським царем Василем Третім, за що удостоївся королівських привілеїв і честі бути похованим в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. Його заслуги оцінив навіть папський нунцій, який зазначав у звіті з Кракова до Рима: "Помер князь, що був чесний, як Нума, хоробрий, як Ромул, що був переможцем у 33 битвах, – шкода лишень, що схизматик" [2, 56]. Януш – син Василя Острозького, який "став за православ'я горою. І ні єзуїти, ні король, ні папа не могли його похитнути" [2, 58]. Найбагатша людина в Європі, він чимало зробив для розвитку освіти й культури того часу : стягував до Острога культурні сили, заснував Острозьку академію, дав прихисток книгодрукареві Іванові Федорову, який видав 1581 року з його передмовою першу в слов'янській землі " Острозьку Біблію" на 1256 сторінок. Але князеві бракувало стійкості, твердості характеру, наполегливості. Як воєвода Київський, він недостатньо цікавився станом укріплень, управління власними землями переклав на агентів-намісників (стежив лише за прибутками). Не хотів заводитись і з єзуїтами, і з січовиками. І не зумів виховати своїх дітей у вірності батьківській вірі, хоч сам у ній був непохитний. Єдину його православну надію, сина Олександра, отруїли єзуїти.

Страшний у своїй злобі на співвітчизників і паволоцький князь Кирик Ружинський, брат знаменитого кошового отамана Запорозької Січі Богдана Ружинського, який уславився визволенням із турецької неволі бранців, успішними походами на Трапезунд, Синоп, Константинополь. Кирик – "сама помста і ненависть" [2, 345] – вирізував цілі села з тими, хто співчував наливайківцям.

Трагедія роду Острозьких, Вишневецьких і Ружинських, – це трагедія зденаціоналізованої соціальної верхівки, яка зрадила свій народ, предківські віру та звичаї й пішла на службу чужим богам.

Польські інтереси в Україні виражає і єзуїт дон Комулео, папський шпигун. Пастор Александр Комулео – фанатичний ідеолог католицизму. Його місія – доносити за найменшої підозри у невірності ордену єзуїтів. А запідозрював він усіх своїх однодумців і навіть самого себе і сам на себе в думках писав доноси. Нетерпимий до інаковіруючих, дон Комулео наказує Жолкевському четвертувати всіх мешканців Брацлава (навіть їхніх котів і собак) за непокору, за те, що впустили в місто повсталих схизматів. Відразливу суть пастора розкиває портрет, створений кількома вражаючими деталями. У нього за окулярами ховаються "тьмяні", "без ненависті й любові" очі, зашнуровані "нежонаті" губи, від його голосу "пахло мишами", коли пастор говорив чи писав "кінчик його язика вискакував з рота й згинавсь-розгинавсь між губами, мов жало гадюки" [2, 292]. Навіть Жолкевському дон Комулео неприємний своєю підозрілістю, сексотством. Погляд пасторових очей переслідував польського гетьмана навіть уві сні і він не раз бажав єзуїтові смерті. Але той залишався невразливим. Як ідейний вождь, дон Комулео в душі був боягузом, та це не завадило йому з хрестом у руках виступати попереду війська під кулями наливайківців і не отримати жодної подряпини.

З образом дона Комулео пов'язані химерні сцени в романі. При в'їзді в Острог Януш радить своєму супутникові зняти окуляри, бо ніким і ніде не бачені, вони викликали надмірну увагу міщан. Без окулярів дону Комулео все здавалося навпаки: "Собаки закукурікали, півні загавкали, ворони зацвіріньками, горобці закаркали, дітворня стала вусатими дядьками, а вусаті дядьки зробилися дітворнею. Молодиці в

туманних його очах усі враз побіліли, опросталися, лишилися без одежі, й гусари, побачивши таке діло, стріпнули крилами, відірвалися від сідел, злетіли з коней і, мов голуби, залітали над молодицями, над їхніми білими розквітлими спинами…" [2, 48]. Ця картина "навпаки", що нагадує українські дитячі пісні-небилиці, химерно відтінює реальну.

Постать польного гетьмана Станіслава Жолкевського не така відразлива, як папського шпигуна-єзуїта. Звісно, як виразник інтересів свого класу, він ненавидить "драба" Наливайка, що насмілився порушити спокій Речі Посполитої і має намір заснувати на півдні України між Бугом і Дністром окрему республіку: "Республіки захотілось?! Я тобі, Наливайку, дам республіку, і таку, що згадуватимеш у ста поколіннях!.." [2, 297]. Водночас польський гетьман постає в романі непоганим стратегом, " знаменитим головнокомандуючим", за плечима якого кілька успішних операцій. Наділений тверезим розумом, він здатний належно оцінити свого супротивника: " Тут, коли все на терезах, – жити їм чи не жити, – вони змагаються між собою за гетьмана! Ну ж і веселий проклятущий народ! Вони не бояться нічого!" - від цієї останньої думки Жолкевському стало моторошно" [2, 351]. Автор не відмовляє Жолкевському і в проявах благородства : нехтуючи вимогою дона Комулео, він відмовляється розстріляти табір повстанців, серед яких були старі, жінки, діти, що рятувалися, перепливаючи Буг.

Ставлення читача до ще одного репрезентанта інтересів Речі Посполитої Збігнєва Ясельського мінливе. Перше знайомство з польським послом, урятованим козаками від татарських людоловів, залишає досить помірковане враження : він щиро обурюється віроломним нападом підданих турецького султана, з яким польський король підписав договір, просить поховати вбитих охоронців "по-людськи", щедро нагороджує визволителів, яких має за лицарів, "благородних шляхтичів", "вірних і хоробрих слуг" Корони. Але досить було Петрові Жбуру відмовитись їхати до Кракова без дозволу Наливайка, якого вважав гетьманом, як з Ясельським сталися разючі метаморфози. З уст, з яких щойно лунали хвала козакам чи ніжності на адресу арабської принцеси, злетіла брудна лайка: "Ти гунцвот! Лайдак! Бидло! Ти смієш мені говорити про якогось свого хлопського гетьмана, коли перед тобою король, Річ Посполита і я! На коліна, бидло! – І Петро й незчувся, як пан Ясельський збив його плечем з ніг на полин і став витирати об нього ноги. – На шибеницю! На палю! Колесую!" [2, 102]. Далися-таки взнаки шляхетський гонор і пиха.

Образ посла виконує ще одну функцію: з ним пов'язані химерні мотиви роману. Завдяки напівреальній сцені блукання Ясельського-сновиди в пошуках Хабіджи, постає одвічна драма втраченої любові, що не може не викликати співчуття : "Сновида ж мов зачарований наближався. Дивлячись прямо поперед себе білими заплющеними очима, він ішов і нечутно плакав… "Хабіджа, – шепотіли його, як біла глина, уста, – скажи мені чи хоч кимось перекажи, де мені тебе шукати. Чи ти не бачиш, який я від горя став?.. Господи, невже я так тяжко перед ким завинив? Молю тебе, Боже, молитимуся довіку, хоч ти не карай мене так, як карає мене любов…" [2, 299].

Потребує уточнення авторська концепція образу Григорія Лободи, соратника Наливайка в антишляхетському повстанні.

Т.Шевченко у вірші "У неділеньку у святую…" згадує "преславного Лободу Івана, лицаря старого, брата військового" [12, 422], який радить обрати гетьманом замість себе "преславного запорожця" Наливайка. Тут Т.Шевченко припустився окремих неточностей: помилково називає Лободу Іваном; про козацьку раду в Чигирині, на якій нібито Лобода відмовився від гетьманства на користьНаливайка, точні історичні відомості відсутні, щось подібне зустрічаємо через 30-40 років в історії Павлюка і Томіленка. Високо оцінює заслуги Лободи як "талановитого полководця" Б.Сушинський, рішуче виступаючи проти спроб в історичній науці та художній літературі розглядати його лише як антипода Наливайкові, як зрадника повстанців, угодовця, що за будь-яку ціну шукав миру з поляками [13, 118]. Ось який портрет Лободи створює М.Вінграновський. Колишній кошовий отаман Запорозької Січі, гетьман реєстрових козаків відзначився успішними походами проти турків - після взяття Акермана задля приязні послав германському цісареві Рудольфу яничарські значки й полоненого пашу. За ратні справи його високо, як себе, цінував Станіслав Жолкевський. Проте згодом Лобода займає пасивну позицію: "В свої сорок п'ять літ, козак з діда-прадіда, Лобода почепив шаблю в хаті над ліжком відпочивати, узяв молоду жінку, господарював, багатів, давав із колишньої своєї, добутої у походах, військової здобичі гроші й коштовності на церкви і монастирі, і потихеньку ненавидів Польщу" [2, 306]. Але навіть будучи привілейованим, як і його чотири тисячі підлеглих реєстрових козаків, маючи грунти і злоті з королівської казни, не міг не бачити, як Польща підминала під себе Україну. Дивлячись на це, "м'який, розважливий, добрий Лобода кипів удень і вночі. Кипів, скаженів, розпалювався, та шаблю над ліжком як почепив, так зі стіни й не знімав і помогти Наливайкові не помагав" [2, 306-307]. А від того, на чий бік стали б його першокласно озброєні добірні козаки, залежали наслідки українсько-польського протистояння. Через те Жолкевський робив велику ставку на ватажка реєстровців.

Поведінка Григорія Лободи – типова для представників старшинської верхівки, яка віддавала перевагу власному добробуту, матеріальному благополуччю, аніж турботі про долю України та її народу, що й стало закономірною передумовою зради Наливайка.

Крім Польщі, письменник виводить на сцену ще одного зовнішнього ворога України – Туреччину та її васала Кримське Ханство (про Московське царство поки що не йдеться – воно в той період "видихає опричину", "вариться у собі"). Татари зображені як представники сильнодеспотичної військової формації, зорієнтованої в своїй експансії на українські землі. М.Вінграновський творить досить незвичну персоналізацію держави, ворожої до України. Інтереси Туреччини і Ханського Криму репрезентують паша Нуззетогли, комендант Очакова, і хан Газі-Гірей [10, 147]. Образ останнього виписаний докладніше й неоднобарвно.Як не дивно, в його натурі поєднується мужність, жорстокість воїна і ніжність поета: "Газі-Гіреєві газелі й касиди танули на устах, як щербет, і, прочитавши їх один лише раз, вже хотілося любити і воювати" [2, 223]. Навіть Нуззетогли, ревно залюблений у хана, не міг збагнути, як воїн, що не витягає із стремен ноги, може писати такі "божественні вірші", які повторює весь правовірний світ, звідки у винуватця пожеж і крові "бралася тиха молитва, щоб з кінчика очеретяної тростинки, заточеної ятаганом, у відсвітах кізякового вогнища, лягать на папір золотими словами любові?.." [2, 224]. Поетичність натури Газі-Гірея нагадує вдачу українських гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, у якій поєднались мужність воїна і ніжність поета.

В уста кримського хана і татарського поета прозаїк вкладає важливі історіософські міркування, в яких і співчуття до власного нужденного, вічно голодного війська, змушеного промишляти ясиром, і докори сумління за розорення української землі, і щире подивування, що вона щоразу підводиться з попелу, як птиця Фенікс, і тривога за долю рідного народу, чи не спіткає і його така ж доля: "Може, колись, – не доведи, Аллах! – хтось отак само, як ми Україну, обдере, пожене й розжене по чужих землях і нас? І ми, розпорошені, понівечені й озлоблені духом, будемо жити поміж чужими людьми, наче той народ-сирота, і плакати та проситись до себе додому, в Крим, а там, на нашому місці і замість нас, будуть сидіти вже інші люди…" [2, 225-226]. Слушність цього передбачення підтверджена долею сотень тисяч татар, які через три з половиною століття після описаних у романі подій будуть виселені далеко за межі рідного Криму…

Скориставшись елементами художньої умовності, письменник змальовує перебування Наливайка та його друзів в Очакові. Хан гостинно приймає в себе Наливайка, і між недавніми ворогами на якийсь час простягнулася незрима нитка душевної спорідненості, порозуміння людей, що знаходяться на протилежних полюсах. Наливайко і Газі-Гірей знайшли спільну мову, говорили про дідів і прадідів, власне дитинство, хан читав свої вірші, потім приязно попрощалися і навіть обнялися. Ця ідилічна картина є виявом непреложних законів гуманізму: "… душа до душі припало не лише двоє чоловіків, а дві непримиренні віри – Бог обійнявся з Аллахом! Небо одне припало до іншого!.." [2, 266].

Велику об'єднуючу роль, на думку М.Вінграновського, здатна виконати поезія, пісня, що є виразом душі народу. Згадаймо, як розчулювали до сліз, "млоїли серце" татар пісні полонянок: "Чорнобриві жінки співали, а кримчаки витирали на ямистих щоках медові, запилені сльози, ревли разом з бугаями та жалкували, що доведеться жінок продавати…" [2, 225]. Симфонією єднання різних народів звучить дивна пісня козаків і китайців: "А з горба лопотнула, як свічка пісня. Спочатку вона ніби завагалась, чи співатися їй, чи ні, та раптом рвонула так, що стала дибки і стрімким горластим стовпом підперла небо. Сотнею настояних на степові голосів козаки розпрягли пісню свою, а китайці свою. І так, вперемішку з обох горлань, забила у небо якась пісня третя: козацько-китайська чи китайсько-козацька..." [2, 99].

Після виходу роману "Северин Наливайко" критика одностайно визнала його новаторським явищем щодо жанрово-стильової моделі. Він засвідчив відмову від жанрово-стильових домінант, схильність до еклектизму. І.Дзюба вбачає у ньому "елементи історичної хроніки", "густий побутовий живопис", "геополітичне тло", "яскраво пригодницькі сюжетні лінії", ознаки "шахрайського роману", "світову екзотику" – і все це оповиває "стихія поетичної химерії, яка і визначає неповторність та органічність роману [5, 9].

Справді, "Северин Наливайко" – принципово нове явище, якому важко знайти аналогії в сучасній історичній романістиці, це своєрідна химерна проза, яка відтворює невловимий поетичний дух епохи в його суб'єктивно-авторському осягненні, з переливами тонких ліричних переживань та розкішного гумору, з суворою правдою життя і міфічно-фантастичними уявленнями.

Автор уміє вхопити тенденції психічного життя героїв, передати особливості протікання психічних процесів, універсальні закони психіки (частково про це уже йшлося). Приміром, наскільки психологічно точно завдяки художній деталі відтворено стан кримського хана, що відчуває наближення небезпеки : "І хан знав, що вони на нього дивляться. Він відчував погляд польського війська своїм животом, бо коли у нього починав мерзнути живіт навіть під кожухом, то небезпека стояла поруч" [2, 15].

Як вияв химерності вживаються ірреальні образи, що знаходяться на межі свідомого і підсвідомого. До них відносимо " синій вогник", що з'явився з води в тому місці, де втопилася знеславлена шляхтичем кохана Тимоша Оксана. Той "вихорець" – ніби душа дівчини, ангел-охоронець, що оберігає Тимоша, попереджає про небезпеку і згасає після смерті хлопця. Скляні снігові купинки, на які наступали коні Наливайкової сотні, що їхала до П'ятки воювати своїх, нагадували живі душі, що випорскували з-під

копит, “скрикували, вищали і просили помилування” [2, 68]. Петра Жбура, Куріпочку та Хабіджу в нічній лісовій пущі оточують примари, які “чорним вирлатим оком” [2, 112] стежать за їхнім кожним рухом, і “люди-мізинчики”, зменшена подоба тих, котрі вже померли і серед яких Петро помітив малесеньких Наливайка і себе. Це “великі й малі чорти”, всяка нечиста сила, що повискакувала з річки й повтікала світ за очі, коли отець Дем’ян на Водохреще освятив воду. Подібні епізоди – поетична інтерпретація письменником козацької забобонності, витлумаченої як дивний зв’язок людей із таємничими силами природи.

У романі М.Вінграновського чимало кінематографічних прийомів (далася взнаки багаторічна робота в кіно): монтаж кадрів, панорамність, чергування близьких і віддалених планів, докладності й лаконізму тощо. Призначені для екрана картини – маленька, “як цибулина”, церква ховає у вогняній купелі двісті піших і триста кінних воїнів; піднятий вогняною стихією золотий церковний хрест, на якому сиділи, вчепившись скоцюрбленими лапами, чорні, “обвуглені” ворони, що, здавалося, ніби й тримали його в небі, а потім разом з ним упали додолу. Ці кадри мають глибинний,символічний підтекст: рідна віра, православна церква – то надійний оберег від зла; чорні ворони – традиційний фольклорний образ – уособлюють нещастя, яке несе нашому народові католицька Річ Посполита. Вражаюча кінометафора – зрубана козацька голова, пожбурена в Януша Острозького, “ударилась йому в губи ще теплими губами мертвого козака – наче поцілувала” [2, 65]. Цей метафоричний образ – грізний докір яничарам і перекинчикам-братовбивцям.

“Химерування” М.Вінграновського не знає меж, воно вражає своєю поетичною простодушністю, спонтанною грою уяви, пластичним розгортанням образів. Тому в романі разом із танцюристом і свічки починають витинати колінця, червоні ружі з полотняних рушників можуть повідриватися, полетіти й осісти на Наливайкових та Галиних щоках; у Петра Жбура може відділитися від тулуба голова, а потім знову стати на місце; дід Максим може набрати в шапку місячного світла, і коли надіватиме її, те світло патьоками виллється йому на обличчя; козаки здатні натерти полоззя саней медом, аби солодше було повертатися в Україну.

Химерність роману М.Вінграновського виявляється у персоніфікації природи(інколи надмірній). На сторінках твору здатністю думати, говорити, переживати наділені ховрашки і вислючки, коники і яструби. Письменник з таким ліризмом, поетичністю оповідає про мешканців степу, що читача надовго полонить думка про гармонійний лад у вселенському храмі Природи і про необхідність такої ж гармонії у стосунках людини і матінки-Природи: “Усього в степу є і є, лише не лінуйся! Бувало, що вепри, тарпани, кози, олені, журавлі, лебеді й дрохви і навіть тури самі запрошували вовчий народ, аби той час від часу навідувався до них підібрати якогось немічного чи каліку. Коли ж ніхто не здихав, не складав назавжди крила, не простягав ноги, а сидів у яєчку чи товк мамине вим’я цупкенькими губками, то вже ніхто:степ і вітри, спека й сніги нікому нічого не перешкоджали й не забороняли – біжи, пасись, скуби, літай, повзи, щебечи,облизуй, лягай, вискакуй, чамрій, пітьмій, гарчи, хропи, шепочи, кряч, кувікай, стогни, сичи, клекочи, підпадьомкуй, висвистуй і туркочи… – живи та радуйся скільки хочеш! Благоденствуй та продовжуйся в благоденстві, яке створив і дав Господь на радість собі й тобі, невмирущому сущому старому та молодому!” [2, 270-271].

Прозаїк то весело, то сумовито поєднав світ людей і світ звірів, птахів, рослин, зарекомендувавши себе не лише художником, а й спостережливим натуралістом, “зоопсихологом” (І.Дзюба). Одухотворення звірів і птахів, розкриття їхньої “психології” (читач ніскільки не сумнівається, що так справді могли “подумати” чи “говорити” брати наші менші) – і все це опромінене теплим гумором, бере свій початок від традицій народної казки. Якщо шукати літературних аналогій, то найближче М.Вінграновський стоїть до Григора Тютюнника з його “Степовою казкою”. Одна з причин персоніфікації природи в романі, полягає, очевидно, в тому, що письменник плідно тривалий час працював на ниві дитячої літератури, а особливість дитячої психології, як відомо, і полягає у сприйманні оточуючої дійсності без чіткого поділу на світ живих і неживих істот.

Завдяки персоніфікованим образам, письменник має можливість свіжо й оригінально втілювати важливі проблеми людського існування. Згадати хоча б яструба, що є втіленням любові до рідної землі. Він народився на Січі, і його завжди тягне до неї, й “аби не літав, то йшов би до неї пішки!” [2, 281]. Голос дніпрових порогів завжди линув до нього, і “він завжди на нього летів – на Запорізьку Січ, до Базавлука, на Хортицю, на Дурну свою Скелю, де козаки-комишники варять юшку та пілкидають йому риб’ячі голови на вечерю” [2, 283]. Птаха тривожать питання, на які шукають і часом не знаходять відповіді люди: “Чому так солодко й страшно любиться?” [2, 282].

З особливим ліризмом змальовано “тонкосльозого”, “маслакуватого”, з обрубаними в сутичках вухами коня Куріпочку. Персоніфікація образу цього коня-побратима дозволяє авторові повніше розкрити образ “горбоносого” сотника німої сотні Петра Жбура, надати йому неповторного забарвлення. У стосунках з Куріпочкою, відтворених переважно в сентиментально-комічному плані, виявляється багатство натури Петра. Сотник турботливий у ставленні до Куріпочки, доглядає його, за всі роки й “пальцем не зачепив”, а коли коня поранили в бою, відмовляється кинути його помирати: “Пане гетьмане, що хочте зі мною

робіть,але цього коня я так не покину. Понесу його на собі" [2, 95]. Коли ж Куріпочка, закинутий, забутий своїм господарем, що накурився маку, ледве не загинув від голоду й спраги, Петро докладає всіх зусиль, аби врятувати четвероногого друга. Клопоти сотника вражають дитячою щирістю і безпосередністю: "На тобі диньку, на! Ти ж диньки любиш!..На, на, пожуй скибочку, посмокчи! Змочи собі в роті, конику мій, куріпочко моя безталанна!" [2, 262]. І вже зовсім несподівано-химерною видається картина, яку побачили наливайківці: прагнучи спокутати свою провину перед побратимом, "зі шлеєю через плече, запряжений у гарбу, в червоній з китичкою фесці, при двох на поясі ятаганах сунув до них Петро Жбур. А на гарбі, обкладений з боків динями, вистромивши через полудрабки свої копита, лежав на спині й ледве дихав Куріпочка – Петро його віз із собою" [2, 267].

Розкутість письма, необмежена гра уяви штовхає М.Вігнрановського на створення екзотичних сцен: зустріч з арабською принцесою, негритянськими танцівницями, китайцями, які коронують Наливайка на імператора Китаю (аж надмірна фантазія). Зведення представників віддалених одна від одної культур дозволяє пластичніше підкреслити особливості нашої нації, утверджувати дух людяності у стосунках представників різних націй і рас (вже згадували про об'єднуючу роль козацько-китайської пісні), створити чимало кумедних ситуацій (на зразок як китайці вчилися розмовляти по-українському і їсти ложками, а козаки – паличками).

Прозаїк використовує епітети-фаворити. Так, часто вживаний колоративний прикметник "сірий" використовується для опису природи (досвітній туман "сірими прошвами пронизував воїнів наскрізь", "сіре снігове небо", "сіра сутінь", "сірі гілки тополь" й опису зовнішності людини ("сірий погляд" у Януша Острозького).

Безсумнівно, роман "Северин Наливайко" відкриттєвий і щодо стилю, і щодо мови. Проте його автор не зміг уникнути впливу негативних тенденцій, які останнім часом відчутніше виявляються в літературі (та інших видах мистецтва), особливо в посмодерністській, авангардній. Маємо на увазі вживання згрубілої лексики, що вважається ледве не ознакою правдоподібного відтворення життя. Грубі слова та вирази (переважно з розряду розмовної лексики, яких не фіксує жоден словник) на позначення частин людського організму чи відходів його життєдіяльності, натуралістичні подробиці (про що критики сором'язливо мовчать), знайдені на сторінках роману (60, 71, 99, 273), аж ніяк не збільшують його художню вартість, є проявами "антиестетизму", бажанням догодити спримітизованим смакам, бо, за словами дослідниці Г.Черниш, не покликання літератури, навіть найавангарднішої, брутально лаятись [14, 14]. Критики слушно підкреслювали майстерність письменника в описі батальних сцен, що дає підстави вважати його продовжувачем "баталістичних" традицій Ю.Яновського з його "Чотирма шаблями" та "Вершниками". Численні картини великих боїв і малих сутичок (битва під П'яткою, напад козацьких чайок на турецькі галери з полоненими бранцями, бій Наливайка з Жолкевським) створюють панорамний ефект і, за словами І.Дзюби, "є спонтанним вибухом самої матерії оповіді, концентруючи в собі патетику руху великих людських мас і мінливість долі окремої постаті, брутальність сукупної сили войовництва і щемливу цнотливість її смакування в автора, гострий драматизм і парадоксальний гумор" [5, 8].

ЛІТЕРАТУРА

1. Мишанич О.В безмежжі зим і чужини // Черкасенко С.Твори: В 2 т. – Т. 1. – К., 1991.
2. Черкасенко С. Твори: В 2 т. – Т. 1. – К., 1991.
3. Нитченко Д. Листи письменникові // Березіль. – 1993. – № 7-8. – С. 19-85.
4. Дякунова Л.Збагнути трагедію степів // Українська мова та література. – 1996. – № 5.
5. Дзюба І. Історичний міф Миколи Вінграновського // Вінграновський М.Северин Наливайко: Роман. – К., 1996. – С. 5-12.
6. Талалай Л.Передчуття любови і добра // Сучасність. – 1996. – № 11. – С. 119-128.
7. Вінграновський М. Любове, ні! не прощавай! – К., 1996.
8. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991.
9. Черченко Н. Хто допоможе вибратись з руїни… // Вітчизна. – 1994. – № 5-6. – С. 124-130.
10. Пастух Т. Ліричне осягнення історії //Дзвін. – 1999. – № 10-12. – С. 146-151.
11. Андрусів С. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років XX ст. – К., 2000.
12. Шевченко Т. Кобзар. – К., 1985.
13. Сушинський Б.Козацькі вожді України. – Одеса, 1998.
14. Черниш Г. "А рима дверима – гуп…" // Слово і час. – 1990. – № 3. – С.12-14.